

Гульнар Нусипова, Әміреқұл Әбуов (Алматы, Қазақстан)

ТӘНІРШІЛДІК, ШАМАНИЗМ ЖӘНЕ БАСҚА ДА СЕНІМДЕР ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ ЕРКІНДІК ТҮСІНІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Дін тарихын білмей белгілі бір аймақта тұратын халықтардың өмірін терең түсіну мүмкін емес, яғни кез келген ұлттық мәдениеттің рухани бастауларын, оның менталитеті мен дүниетанымын түсіну, діни жүйелерді зерттеудің маңызы зор. Ежелгі Қазақстан жеріндегі сенімдер тәңіршілдіктен бастап, исламның келуіне дейінгі кезеңді қамтиды, көптеген діни ілімдер Тәңірге табыну, Жер-Су, Ұмай, Митраға табыну, шамандық пен пұтқа табынушылық, буддизм, манихейлік, несториандық ағымдағы христиандық, зороастризм концепциялары тарала отырып, олар белгілі бір аспектілерде этика мен мәдениеттің негізін құрады және осы уақытқа дейін біздің дүниетанымымызда сақталып қалды. Дін ежелгі руханияттың ажырамас бөлігі екенін ескерсек, өткен тарихта мәдениет пен өркениеттің барлық салаларын қамтыды. Олар халықтың салт-дәстүрлерінде, дүниетанымдық рәміздерінде, дүниені түйсініп, қабылдануында сақталды. Сондай ақ, діни көзқараста еркіндіктің абсолютті бастауы – Құдай болғандықтан, адам өз еркін Құдайға бағындырса, онда ол жоғары еркіндікке ие болады.

Түйін сөздер: дін, Тәңірі, тәңіршілдік, түркі, еркіндік, шамандық, дәстүр, наным-сенім, руханилық.

Кіріспе

Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі деректерге сүйене отырып, кез-келген халықтың діни, наным-сенімдері мен көзқарастары, олардың тарихына, рухани-мәдени, саяси өміріне айтарлықтай әсер ететін фактор екенін білеміз. Дін – өте қуатты, ықпалды күш. Оның сенетіндерге де, сенбейтіндерге де ықпалы өте зор. Ол адамдардың қоршаған орта мен өздері туралы шындықты білудің тарихи және әлеуметтік негізделген нысаны ретінде пайда болды және өмір сүрді. Діни сенімдердің ғасырлар бойы өмір сүруі, оның ұзаққа созылған, құнды нәрсені алып жүретіндігінің дәлелі.

Дін тарихын білмей белгілі бір аймақта тұратын халықтардың өмірін терең түсіну мүмкін емес, яғни кез келген ұлттық мәдениеттің рухани бастауларын, оның менталитеті мен дүниетанымын түсіну, діни жүйелерді зерттеудің маңызы зор. Дін ежелгі руханияттың ажырамас бөлігі екенін ескерсек, ол өткен тарихта мәдениет пен өркениеттің барлық салаларын қамтыды. Алайда, өркениет ағымындағы халықтардың ортақ дінін, оның рәсімдерін қабылдағанымен, олардың наным-сенімдері толықтай жой-

ылып кеткен жоқ. Олар халықтың салт-дәстүрлерінде, дүниетанымдық рәміздерінде, дүниені түйсініп, қабылдануында сақталды. Дін – руханилықтың маңызды саласы, дінде көптеген ұрпақтар өмірімен сыналған даналық бар, өйткені, оның алғашқы объектісі – адамның сана-сы мен рухы. Ал ақыл, рух, сана – бұл метафизикалық категориялар.

Діни көзқараста еркіндіктің абсолютті бастауы – Құдай. Егер адам өз еркін Құдайға бағындырса, онда ол жоғары еркіндікке ие болады, өйткені Құдай – ең еркін тіршілік иесі болып табылады. Адам рухы – абсолюттік рухтың жемісі. Діннің алғашқы объектісі сана мен рух болса, Гегель [1990, 207 б.] рух дамуының қозғаушы күшін субъект мен объектінің диалектикалық қайшылығы деп есептеді. «Рух субстанциясы дегеніміз еркіндік, яғни, басқадан тәуелсіз болу, өзіңе деген қарым-қатынасың». Адамзат тарихы еркіндік санасындағы, яғни рухтың, ойдың алға дамуы болып табылады.

Әдіснама

Еркіндік құбылысының мәнін ұғыну және оның мағынасын нақты жеткізе білу мәдени-тарихи, аксиологиялық, компаративистикалық, герменевтикалық тәсілдерді, сондай-ақ классикалық философиялық дәстүрлерді пайдалана отырып қол жеткізуге болады.

Түркілік кезеңдегі діни наным-сенімдердегі еркіндік мәселесі

Адам табиғаттың бір бөлігі. Түріктер дүниетанымының бастау бұлағы, қайнар көзі – табиғат. Олардың ерекшелігіне табиғатқа деген сенім мен табиғатқа табыну жатады. Бұл, табиғатпен біте қайнасып бірге өскен, соның өзгерісін, құбылысын жіті бақылайтын көшпенділер әулетінің қоршаған ортамен тығыз байланысты екенін білдіреді. Көптеген салт-дәстүрдегі наным, тыйымдар осы табиғатпен біте қайнарудан туындаған ұғымдар жиынтығы. Осы табиғатты жаратушыны «Тәңірі» деп танып, оның туындысы табиғатты аялау арқылы оған құрмет көрсетілген. Дәстүрге сай табиғатқа деген махаббат пен құрмет белгілі бір рухани білім, экологиялық сана ретінде болған. Мұндай дүниетанымға адамды табиғаттың иесі ретінде анықтайтын, табиғатқа зорлық жасап, өзгертетін философия жат. Ол табиғатты барлық тірі және өлі нәрсенің қайнар көзі, универсум ретінде құдайдай көретін. Бұл үрдіс қазірге дейін осы халықтардың жалғасы боп саналатын көптеген халықтардың салт-дәстүрінде орын алған [Исламға дейінгі Қазақстандағы діни наным-сенімдер тарихы]. Әрине, қазақ мәдениетінде қалыптасқан архетиптік наным-сенімдерден исламдық діни жүйесіне көшу бірнеше жүзжылдықтарға жалғасты және бұл байланыс интеграция бағытында жүрді.

Еркіндік идеясы байырғы түркілік дүниетаным мен наным-сенімдерде айшықты орын алды. Мәселен, Зороастризмдегі Ахура-Мазданың Анхра-Майньюмен күресі – ізгілік пен әділеттіліктің бостандығы үшін күресінің рәміздік көрінісі. Ал тәңіршілдік идеясында Тәңір түркі халқына сыйлаушы және оны қамтамасыз етуші құбылыс. Шамандық сенімде бақсы өзінің рух-жігерінің бостандығы үшін күреседі, зұлым рухтарды бағындыру мақсатында рухани-психологиялық еркіндікті қалайды. Тарих шындығына жүгінсек, ғұн мен сақ дәуірінен бастау алған еркіндік рухы түркі халықтарының V–VII ғасырлардағы жазба ескерткіштеріндегі нақыл сөздермен жалғасын тапты. Дешті қыпшақ даласындағы азаттық сүйгіш сана-сезіммен ұласып, қазақ хандығындағы хандар мен билердің, жыраулар мен батырлардың идеяларымен сабақтасып отырған [Қоңырбаева 2013, 6 б.].

Ежелгі Қазақстан жеріндегі түркілік кезеңде көптеген діни-наным сенімдердің орын алғанын тарихтан белгілі. Олар – Тәңірге табыну, Жер-Су, Ұмай, Митраға табыну, шамандық пен пұтқа табынушылық, буддизм, манихейлік, зороастризм, несториандық ағымдағы христиандық діндердің қазақтың даласында көрініс беріп отырғанын айта кету керек.

Бізге белгілі болғандай тарихта Орталық Азиядан шыққан көшпенділер Үндістанға дейін барып, осы жерлерде Құшан, Ұлы Моғолдар мемлекетін құрғаны айтылады. Империяны бір дін аясында біріктіруге байланысты буддизм тарала бастады. «Қазақстан жеріне әлемдік діндердің ішінде алғашқысы болып буддизм келді. Бумынның ұлы Мұхан қаған осы дінді қабылдады, ал оның мұрагері Тобо қаған “Нирвана-сутрадан” бастап будда әдебиетін түркі тіліне аударуға жарлық берді. ...Буддизм Шығыс Түркістандағы соңғы ғұн мемлекеттеріндегі түркілер арасында тарала бастады, ал ашин тайпасы олармен тектік тарихи байланыста болған еді” [Орынбеков 2013, с. 112]. Әрине, будда дінінің моральдық қағидалары көне түркілердің руханилығына жақын болғанымен, оның жарық дүниені тәркілеу, «әрекет етпеу» қағидаты, олардың дүниетанымы мен өмірлік ұстанымдарымен үйлесімдік таппады. Түркілерге таныс болған мани дінінің де тағдыры буддизмге ұқсас болды. Мани ілімі баяндалған «Болжаулар кітабы» түркі тіліне аударылғанымен, бұл дін де түркілер арасында терең тамыр жаймады.

Заратуштра ілімі – монотеистік құдай идеясы, бұл ілімде құдай ешқандай табиғи объекті немесе құбылыспен байланысты емес, ол таза рухани мән. Ол қалыптасқан рулық-тайпалық идеологиядан, дүниетанымдық парадигмадан бас тартуды талап етеді. Заратуштра іліміндегі адам мәселесін қарастыратын болсақ, ол адам еркіндігі мен жауапкершілігі, оның өмірінің мәні мен мақсатын, адам белсенділігін діни философиялық тұрғыдан негіздеуге ұмтылған алғашқы ойшылдардың бірі болды.

Заратуштра ілімінде жақсылық пен зұлымдықты жеке адамның еркін таңдауына байланысты. Адамзат өркениетінде жеке адамның тағдырын таңдауына байланысты оған үлкен жауапкершілік жүктейді. Сонымен қатар, оның жасампаздық ізгі қасиеттерін ашып, жетілдіруге жол ашады. Адам үшін ең бастысы адам болу, адам өмірінің мәні де, мақсаты да осы. Заратуштра құдайының адамға артқан жүгі, жүктеген жауапкершілігі, аян алу арқылы естірткен өсиеті – адам болу. Бұл мақсат жолында адамды алуан түрлі азғырулар мен адасулар күтіп, аяғынан шалуы мүмкін. Адам рухы, ерік-жігері, күш-қайраты мен қуаты азғындаушылық пен күресте айқындалмақ. Зороастризм эсхатологиясына сәйкес адам жаны мәңгілік, оның о дүниедегі тағдыры, бұл дүниедегі істеріне байланысты. Болашақ өмірде адамды шаттық пен бақыт тұғырына көтеретін де, жан төзгісіз азапқа салатын да, оның ар-ұжданы, ұяты болмақ. Сөйтіп, Заратуштра ілімі адамды нағыз адамдық тұлға деңгейіне көтереді. Заратуштраның адам еркіндігі мен жауапкершілігі туралы ілімі кейіннен әлемдік діндердің эсхатологиялық доктриналарына негіз болды.

Заратуштраның өмір сүрген уақыты скиф-сақтар мәдениетінің гүлденген кезіне, яғни б.з.б. I – мыңжылдыққа сәйкес келеді. Олардың діни жүйелерінде аруақты қадірлеу, оған табыну ерекше орын алады. Сонымен қатар, от пен су киелі стихия саналады, оларға арнап құбандық шалу маңызды діни рәсімдер қатарына жатады.

Митраға табыну көптеген мәдени-тарихи дәстүрлерге және діни-мифологиялық жүйелерге кіре отырып, көшпенді малшылардың санасында Тәңірді құрметтеумен, сондай-ақ Заратуштраның өміршең көңіл-күйімен тығыз байланысты болды. Мұндай қабылдау діни синкретизм деген атауға ие болды. Табынулардың ішіндегі ең көнесі – от культі болғандығын Қ.Ш. Шүленбаев [2006, 513 б.] өзінің «Қазақтардың исламға дейінгі сенім-нанымдары» атты зерттеулерінде талдап-тарқатады. Көне замандарда-ақ адамдар жабайы аңдардың оттан қорқатынын байқаған. Олар өздерін оттың күшімен қорғаған. Олардың ойынша, от – үйдің қамқоршысы. Отты басуға, оған түкіруге болмайды. Бұл тыйымдар әлі күнге дейін сақталып отыр. Бұл діни бейнелердің алғашқы адамдардың табиғаттың тылсым, қорқынышты күштері алдындағы әлсіздігінің көрінісі болып табылады. Сонымен қоса объективті дүниенің діни көріністері – жоғары күдіреттің бар екендігіне сеніммен шектелетін пассивтілік қана емес; оның белсенді жағы біздің арғы бабаларымыздың мистикалық дүниеге әсер етіп, оны иеленуге болады деген сенімінде жатыр. Жаңа түскен келінге отқа май құйдыру, ауруды, үйді, ауру малды отпен аластау халық арасында әлі күнге дейін сақталуда. Діни сананы ерекшелейтін анықтаушы сипаты, белгілі бір жоғарғы тылсым күшке деген сенім болатын болса, қазақтардың арғы тектері осы тылсым күштерге тек сыйынып қана қойған жоқ, оларға «жан» теліп, киелейді. Табиғат күштерін құдайландырды. Бұл сенімдер қазіргі кезеңге дейін сақталған.

Сонымен қатар Ұлы Жібек жолы арқылы христиандық та таралды. Ол басында несториандық, кейіннен яковиттік түрінде V ғасырдан бастап қазіргі Қазақстан жеріне ене бастады және Шығыс Рим империясынан шыққан әулие Несторий сектасының өкілдерімен байланысты болды.

Христиандықтағы еркіндік күнә мен тәубаға келумен тығыз байланысты. Христиандық дінде Құдай орнатқан адамгершілік-этикалық заңдардың бұзылуына әкелетін себептер: ерік-жігерін басатын, еркін әрекет етуге деген ұмтылысына кедергі болатын адамның құмарлықтары, адамның әртүрлі эмоционалды күйлері (тілек, қуаныш, қайғы және т.б.). Мысалы, күшті эмоционалды қозу жағдайында адам ақылға салмай, өзінің әрекеттерін басқара алмауы, жаман істерге саналы түрде баруы, адамның еркін күнәға батырады.

Қазақстан территориясында мекендеген халықты несториан діні несімен еліктірді? Ең бастысы, рухани бағыты жағынан дала халқының менталитетіне жақын келді, себебі көп жағдайда көшпенділердің несториан дініне дейін қабылдаған тәңіршілдік, митраизм, зороастризм сияқты діндеріндегі ілімдерді қайта жаңғыртты. Бұл – Құдіретті жалғыз жаратушы-құдайға деген сенім, қиямет күні, қайта тірілу, адамзат тарихындағы жақсылықтың жамандықты жеңіп шығуына деген сенім. Сонымен қатар, жалпыадамзаттық құндылықтардың негізгі белгілері арқылы адамға жоғары талаптар қойылды, бұлар: қайырымдылық, махаббат, бейбіт қатынас, қайғымен бөлісу императивтері. Жергілікті халық христиан дінінің бойынан еркіндікті сүйгіш көшпенділердің өмірлік ұстанымдарына сәйкес жаңа мазмұнды тапты. Құдайдың қалауымен жаратылған адам қасиетті еркіндікке ие. Ол өз жолын өзі таңдайды. Тек шын ниетте өз еркімен жасалған игі іс қана нағыз игі іс болып саналады [Соловьева 2020, 71 б.].

«VIII ғасыр, – дейді М.С. Орынбеков [2013, с. 139.], – Қазақстан территориясындағы түрлі діндердің бейбіт қатар өмір сүруіне үлкен жол ашты. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуға келген осы бір кішігірім космос бұл әлемдегі негізгі діндердің көрінісін ашты, өз кезегінде бұл адамгершіліктік пен моральға бейім дала қоғамының рухани өміріне әсер етті».

Ислам діні мен араб мәдениетінің қазақ халқының руханиятына тигізген оң әсерін, оның тарихтағы үйлестіруші рөлін жоққа шығаруға болмайды, бірақ қазақтарды халық, этнос қылып қалыптастырған, руханилығының өзегін құрап, тұрақтандырған архетиптік наным-сенімдері туралы ұмытуға болмайды, оларсыз біздің мәдениетімізді толыққанды түсіну мүмкін емес.

Қазақстандағы исламға дейінгі барлық наным-сенімдер сабақтастық табиғатқа ие болды және көшпелі қоғамның біртұтас мәнін білдірді. Ежелгі Қазақстан жеріндегі бұл көптеген діни ілімдер Тәңірге табыну, Жер-Су,

Ұмай, Митраға табыну, шамандық пен пұтқа табынушылық, буддизм, манихейлік, несториандық ағымдағы христиандық, зороастризм концепциялары тарала отырып, олар белгілі бір аспектілерде этика мен мәдениеттің негізін құрады және осы уақытқа дейін біздің дүниетанымымызда сақталып қалды. Шаманизм Тәңіршілдіктің көрінісі және жүзеге асыру формасы ретінде қазақ мәдениетінің мифоритуальдық негіздерін жаңғыртатын, тарихи сана-сезімнің мәдени түрін жүзеге асырудың белгіленген тәсілдері ретінде бүгінгі күнге дейін жетті. Тәңірлікте, шаманизмде, митраизмде, зороастризмде өмірді өздігінен түсінудің алғашқы тазалығы, бастапқы мотивациялары мен құндылықтары, рухани өмірдің шынайы бастаулары қаланды. Көшпенділер әмбебап рухани негіздерін, өмір сүру мағыналары мен мақсаттарын ежелгі наным-сенімдерден алды. Шаманизм мифологиялық мәтіндерде, әсіресе аңыздарда бай дәстүрлерге ие, шамандық рәсім бүгінгі күні салт-дәстүрлік әрекеттерге әсер етеді, сонымен қатар, фетишизм мен мифология архаикасын білдіреді [Орынбеков 2013, с. 112].

Қазақтардың алғашқы діни сенімдері

Қазақ халқының ең алғашқы тарихи діни ағымы барлық түркі халықтары сияқты жоғарғы, ортаңғы, төменгі әлемдерге жіктелген табиғаттан шығатын Тәңірлік діни болды. Тәңірі – табиғат құбылысын, әлем құрылысын басқаратын, адамдарды өмірге жетелейтін күдіретті тылсым күш. Тәңіршілдікте пайғамбар жоқ, әркім өз адами деңгейінде Тәңірін тани алады, сеніп, медет ете алады. Тәңір сенімінде о дүние жоқ, тек осы жарқын дүние бар. Тағдырды – дүниенің ең жалпылық заңдарын Тәңірі жасайды, адам сол заңдарды пайдаланып мына дүниеде ізгі де бағыл адам болуы керек. Тәңірі сондайларды қолдайды, қорғайды. Кейбір дәстүрлі сенімдерде Тәңірмен бірге Жер-Су, ортаңғы әлемнің бас құдайы, «Ұмай ана» айтылады. Ол – молшылық, құт-береке мен кие құдай-анасы.

Аңыз бойынша алғашында Тәңір екіге бөлінген. Біріншісі – ер адамдық сипатта, көктің құдайы – Тәңірдің өзі болса, екіншісі – әйел, жердің құдайы – Ұмай ана. Ұмай ананың ұрпақ таратып өсіруде күдіреті зор болды. Көне түркілер әлемдік құдай Тәңірмен қатар, махаббат пен өсіп-өндіруші күдірет Ұмайға да сыйынды. Аталған үш құдай түркілердің пантеонында маңызды болып саналады. Бірақ құдайылық күдірет тұрғысынан алғанда Жер-Су мен Ұмай Тәңірмен тең емес. Олар ортаңғы әлем құдайлары болып табылады. Адамның өмірі мен тағдыры тек Тәңірге ғана тәуелді, сондықтан түркі халықтары Тәңірден жарылқауды, Жер-Су мен Ұмайдан қолдауды сұрайды. Жарылқау адам тағдырын жақсы бағытта өзгертуді білдіреді, яғни тағдыр мен жазмыш тек Тәңірдің қолында. Тәңір өз әрекетінде ештеңеге тәуелді емес, бірақ оның үкімі әділетті. Тәңір әділ

жолдан тайғанды, ант бұзғанды жазалайды. Мұндай адамдардың жаны төменгі әлемге барады. Төменгі әлемнің билеушісі Ерлік. Ерліктің өзі өте қорқынышты, сұсты кейіпте бейнеленеді. Ерлік өте жауыз әрі зұлым, адамдарды жер асты әлеміне алып кету үшін, оларды аңдып тұрады. Ол адамның көз жасынан тұратын, әрі тойымсыз келетін Тоймадым өзенінің жағалуын мекен етеді [Соловьева 2020, 35 б.].

Түркі халықтарында ислам мен христиан дініндегі күнә мен тозақ ұғымдары болмағанымен, әр адамның өз ісіне қарай Тәңірінің құлына ие болатындығы немесе қаһарына ұшырайтындығы туралы айқын идея болғаны күмән туғызбайды. Кейін Ислам діні келген соң да қазақтар және басқа ұлттар Тәңірі сөзін Алланың орнына еркін ауыстырып қолдана берді, бұл олардың Құдайды көшпелілердің Тәңірі үлгісінде қабылдағанын білдіреді.

Тәңірі – басты Құдай бейнесі. Тәңірі басқа діндер сияқты о дүниедегі көктегі өмірмен байланысты емес, ол жердегі өмір. Тәңірлік үшін өлім емес, ең бастысы жердегі өмір маңызды және ол о дүниенің немесе белгілі бір храмдардағы руханилық емес нағыз жер бетіндегі, қоғамдағы руханилыққа көңіл аударды. Сонымен қатар, Тәңірлік діннің өзіндік ерекшелігі өзіне дейінгі діни наным-сенімдерді теріске шығармай, оларды бір жүйеге келтіріп синтездеуші рөл атқарды. Түркілік дүниетанымда үндестік пен бірлікті қамтамасыз етіп, бақытқа жету үшін дана, батыл, әрі қанағатшыл болу керек. Бұл құндылықтардың ең бастысы – батырлық пен еркіндік. Дәстүрлі дүниетанымда тағдыр – пәлекет әкелетін қара күш емес, керісінше, осы дүниедегі тіршілікте түзелтуші, арылтушы сипатқа ие, адамдарды жамандық әрекеттерден тиып, жақсы әрі парасатты ойлар мен істердің үстемдік етуіне ықпал етіп отырады [Roux 1998, s. 355].

Зерттеушілердің пікірінше, Еуразиялық көшпелілер үшін Тәңірлік мәдени типтің қажеттіліктеріне икемді сенім жүйесі, яғни көшпенділердің шынайы болмысынан, олардың әлемді түсінуінен туындайды. Академик Ғ. Есім «Хакім Абай» кітабында: тәңірге сыйыну – сенім емес, дін емес, ол Адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті мойындағандық деп тұжырымдаған. «Тәңірді мойындау адам еркін шектемейді. Тәңірге көзқарас өзіне қарама-қарсы түсінікті қажет етпеген. Себебі, Тәңір – деген табиғат, ол өмір сүру үшін қажетті жағдай. Тәңір табиғаттың өзінен туған түсінік. Оны табиғаттың синонимі деп те қарауға болады. Адамның табиғатқа табынуы, бір жағынан, натуралистік түсінік болса, екіншіден, өзінен тыс рухты іздеу, оны субъект ретінде қабылдау, дерексіз ойлаудың жемісі» [Есім 1994, 5 б.], – дейді. Яғни, біздің арғы ата-бабаларымызға догматталған діни жүйелерге қарағанда, ашық дүниетаным тұрғысындағы сенім көбірек тән, жан дүниесі мен рухани ізденістеріне әлдеқайда жақын болған. Барлық діни жүйелердегідей тәңірлік сенім де табиғат күштерін құдіреттендіруден, құпия тылсым тіршіліктің терең қатпарларынан тамыр

алады. Алайда, Тәңірге табыну діни түсінік эволюциясындағы табиғат діндерінен кейінгі жоғары саты болды. Барлық халықтар рухани дамуында діни көзқарастар эволюциясын бастан өткізді.

Түріктер адам өз еркімен туылмайды және өз еркімен өлмейді, оның бәрі Тәңірінің еркі деп сенді. Сондықтан түркілер физикалық дененің өлімінен қорықпады, олар Жер бетінде бекер және уақытша өмір сүріп жатпағанына, өйткені бұл өмірдің басқа жерде табиғи жалғасы бар екеніне сенімді болды. Ежелгі түркілер жан-жақты арғы немесе бергі өмір жоқ, ол біртұтас әлем деп сенді. Бір сападағы өмір басқасына ауысады.

Тәңіршілдікте адамда Аспанға, Жерге билік берді, бірақ оның әсері тек туғаннан өлімге дейін жердегі әлемде ғана әсер етті. Өлгеннен кейін табиғаттың күші тоқтатылып, өзі еркін құдайға айналды. Әлемдік діндермен салыстырғанда тәңіршілдікте сән-салтанатты, әсем-зәулім ғибадатханалар салуға қажеттілік болған жоқ, өйткені Тәңір түркілерден күн сайын дұғалар оқып, ғибадатханаға баруды талап етпеді. Сонымен қатар тәңіршілдікте канондалған мәтіндер де болмады. Бірақ таң сәріде ұйқыдан тұрған түркілер Тәңірді еске алып, одан қолдап-қорғауын, ісін ондауын тілеп отырды. Түркі Тәңірі адамнан әрекетшілдікті, белсенділікті талап етеді. Әрбір түркі ері отбасына, ел-жұрты мен мемлекетіне қызмет етуі керек, тек сол арқылы ғана ол Тәңірі мен халқы алдындағы парызын өтей алады. Бұл жерде парыз тек моральдық қана емес, сондай-ақ әлеуметтік-құқықтық ұғым болып табылады. Парыз ұғымы дүниені үйлестіру мен жетілдірудің пәрменді құралы. Өмірге деген мұндай әрекетшіл қатынас ғасырлар бойы Еуразия даласын мекендеген халықтардың санасына сіңіріліп келді.

Біз бұдан тәңірлік пен мұсылмандықтың айырмашылықтарын байқаймыз, яғни исламға тән «бағыныштылық» тәңіршілдіктен байқалмайды. Керісінше, бұл жерде адамның салыстырмалы еркіндігі бағаланады және тәңіршілдіктің ерекшелігі, ол Адам мен Әлем арасында қарым-қатынас орнатады. Бұл туралы І. Ерғалиев [1999, 107-108 бб.] өзіндік ойын былай түйіндейді, түркілік дүниетанымның темір қазығы, негізгі мәселесі – Адам мен Әлемнің біртұтастығы. Шындығында да түркілік дүниетанымда адам әлеммен тұтастықта болғанда ғана бақытқа жетеді. Сонымен қатар бұл тұтастық түркілік дүниетанымның мистикалық-натуралистік табиғатын да көрсетеді.

Тәңіршілдіктің Көк Тәңіріне деген сенімнің негізгі қағидаларын, нанымдарын шамандық сарындар ығыстыра алмаған. Бұл дінде Бір Тәңірге ғана сыйынуының берік орын алғандығын көрсетеді. Сондықтан да тәңіршілдіктің кейбір наным-сенімдері қазіргі уақытта саналы да, бейсаналы түрде де қазақтар арасында сақталып отыр. Түркілер жарты әлемді жаулап алған кезінде де қол астына қараған жұртты дінін өзгертуге мәжбүрлемеген. Ол да тәңіршілдік діни ұстанымдарының гуманистік сипатынан көрінеді.

Тәңірлік діндегі өмірге деген көзқарас, өмірден қашып тақуа күй кешпей, дүниеге қуанышпен қарау, оны жалған демей, жарық дүние деп қабылдау, Жаратушы мен адам арақатынасын басқа тұрғыдан түсіну, оның өмір орнықтырушы принциптері Еуразиялық далада әртүрлі тарихи дәуірлерде үстемдік еткен митраизм, зороастризм сияқты діндердің өзекті мәселелерімен үндес. Тәңірлік дін аталған діни жүйелердің игі ықпалын бойына сіңіріп, оларды синкретті біріктіріп, түркілер дәуірінде Еуразиялық дала мәдениетінің негізгі тірегіне айналды [Қараманұлы 1996].

Исламға дейінгі қазақ халқының рухани мәдениетінде тәңірлік сеніммен бірге шаманизм айрықша орын алады. Ол қазақ мәдениетіне үлкен ықпалын тигізген. Шамандық – алғашқы қауым ыдырап, рулық қоғам қалыптасқан тұста етек алған табиғатқа, аспан әлеміне табыну және адам арасында ерекше кереметке ие, дүниенің барлық сырын білетін, тылсым күштермен араласып жүретін айырықша жан, ғажайып кісі болатынына сену. Бұл наным бойынша әлем құрылысы вертикалді: аспан әлемі, жер беті, жер асты болып келеді; сондай-ақ жаһан – төрт бұрышты жазық түрінде болады. Сонымен бірге осы үш әлемді, төрт бұрышты түгел шарлай алатын адам бар, оның қолынан келмейтіні жоқ деп ұғынған. Ол бақсы, оның басты міндеті – адамдарды аурудан, апаттан сақтап қалу, қара күш иелерімен ымырасыз шайқасып, адам баласын қауіптен құтқару, т. т.

«Шаманизм» термині әр түрлі мағынада қолданылады. Кейбір зерттеушілер шаманизм дін емес, себебі онда құдай туралы түсінік жоқ десе, басқалары оны діннің эмбебап формасы деп санайды. Бұл құбылысты ғылыми бағалауда да қарама-қарсы көзқарас бар. Шамандық қасиеттің психикалық науқаспен байланысына басты назар аударған зерттеушілер, оны ессіздікке табыну деп қарастырса, ғалымдардың басқа бір тобы қазіргі психоанализдің түп бастауы деп бағалайды. Алайда бұл дүниетаным қоғам өмірінің барлық жақтарын, соның ішінде діни саласын да қамтиды және ол адамның табиғаттан тыс күштерге тәуелділігін көрсетеді.

Шамандық сенім әлемнің көптеген халықтарына тән, олардың руханилығының алғашқы іргелі және еркіндіксүйгіш дүниетанымы ретінде өмір сүрген күрделі сенім. Атап айтқанда, ол бастапқы руханилықтың тұтастығын бейнелейді, өйткені оның көптеген функциялары бар: миф пен ритуал, сенім мен дін, шындық пен шынайылық, қасиетті құбылыс, халықтық медицина, аскетті гуманизм. Оның сарқыншақтары қазақ даласында бүгінгі күнге дейін сақталып, исламдық сеніммен бірігіп кеткен.

Шамандықтың руханилық деңгейінің ерекшелігі оның адамның ішкі әлеміне көбірек көңіл бөлуге, сыртқы әлем мен рухтың қасиетті үйлесімділігін орнатуға бағытталғандығы. Бақсының өзін-өзі жүзеге асыру мақсаты, транс жағдайы: еркіндік пен өзін-өзі билеуі, психологиялық танымын кеңейтуі. Ол ауру, жамандық пен зұлымдықты санадан тыс

өмір сүретін жын-перілермен теңестіреді немесе солардан келетін жаман құбылысқа теңейді. Бақсылық дүниетанымдағы тыйым салулар, қобыз бен асаяяқ сияқты аспаптардың қастерленуі түркі халқының руханиятының қалыптасуына өзіндік әсерін қосты, оның қасиеттілігін, тылсымдылығы мен қастерлілігін арттыра түсті, сөйтіп, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрдің жүйелі қалыптасуына да ықпал етті. «Осының бәрін шамандар мыңдаған жылдық әдет-ғұрыптық әрекеттер, ауызша тарату, яғни фольклордың даму процесінде өзінің жеке санасының мәдени стратификациясы арқылы жүзеге асырды» деген тұжырымдарға сүйенсек, бақсылық пен әдет-ғұрыптың және қазақ руханиятының қалыптасуының арақатынасын толық түйсінуімізге болады [Жақсылықов 2006, 207 б]. Ислам діні келіп, ол түркі даласына тарағаннан кейін, бақсыны әулиелер, сопылар мен сауатты молдалар бірте-бірте алмастырып, ел ішінде өзіндік беделге ие болды, олар руханияттың діни тамырларын кеңейтті.

Шаманизмді зерттеген еуропалық ғалымдар көп құнды пікірлер айтқанымен, ғылымдағы еуропаорталықтық көзқарас шеңберінде қалып қойды. Шаманизм олар үшін бөтен мәдениет туындысы болғандықтан, еуропалықтар оған экзотикалық құбылыс, архаикалық дүниетаным ретінде қарады, ал бұл шаманизмге әділ ғылыми баға беруді қиындатты.

Шамандық дінді жүйелі түрде, оны қалыптастырған мәдени жүйемен бірлікте, тұтастықта зерттеген ғалымдар Д. Банзаров пен Ш. Уәлиханов болды. «Шамандық дегеніміз, – дейді Шоқан, – әлемді, дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау. ...Шамандық сенім табиғатқа бас иеді». Қоғамдағы шаман рөлін де Ш. Уәлиханов [1985, 174 б.] басқа тұрғыдан бағалайды: «Шамандар аспан Тәңірі мен рухтың жердегі қолдаушы адамдары ретінде саналған. Шаман сиқырлық қасиеттермен қоса білікті, талантты, басқалардан мәртебесі жоғары: ол ақын да, күйші де, сәуегей және емші, сегіз қырлы бір сырлы адам болған». Шоқан Уәлиханов өзінің «Сахарадағы мұсылмандық туралы» деген еңбегінде қазақ жерінде мұсылман дініне дейінгі кең тараған наным-сенімдердің ислам дінімен қатар өмір сүріп келгенін айтады.

Шамандық қасиет адамға рухтың қалауымен қонады, бақсы зікір салардың алдында рухтарын көмекке шақырады. Шамандық қасиет тұқым қуалау, тегіне тарту, рухтың қонуы арқылы дариды. Шамандықты генотиптік сипаттағы діни жүйе деп, оның төмендегідей ерекшелігіне назар аударамыз: шаманизмде өлі табиғат ұғымы жоқ, табиғат жанданған, барлық құбылыстың, жер мен судың киелі иесі бар. Адам қанша күдіретті болса да табиғаттан жоғары емес, ол тіршіліктің ерекше бітімі, сондықтан адам мен әлем тұтас. Дүниедегінің барлығы бір-бірімен тығыз байланыста. Ғарышты мекендейтін рухтар адамның күнделікті тұрмысына жақын араласып отырады, қолдайды немесе жазалайды. Рух ниетін, әмірін

адамдарға жеткізуші тұлға – шаман, бақсы. Шаманизм рулық қоғамның діни идеологиясы ретінде қалыптасады, шаман бір әулеттің немесе рудың абызы қызметін атқарады. Ол діни әдет-ғұрыптарды өткізеді, әулеттің немесе рудың болашағын болжайды, сол арқылы шаруашылық әрекетін, тұрмыс-тіршілігін айқындайды.

Шамандықты зерттеген қазақ ғалымдарының бір тобы оны адамның виртуалдық, тылсымдық дүниесіне әсер етудің ерекше дәстүрі деп санайды. М.С. Орынбековтың пікірінше, бақсы адам мен әлем арасындағы ажыраған байланысты қалпына келтіреді. Мистикалық желігу, зікір салу практикасы арқылы адам мен әлемді біріктіріп, сананың тұтасуына ықпал етеді. «Шаман дүние түйсінуінің негізі бұл дүниедегі сананың толымдылығы, үйлесімділігі, кең ауқымдылығы болып табылады. Ал сырқат – адам мен дүние арасындағы үйлесімділіктің бұзылуының салдары» [Орынбеков 2013, 28 б.]. Шаманизм натурфилософиялық негіздегі әсерлене жүргізілетін емшілік практикасына жатады. Ол – рухани мәдениеттің мистикалық тәжірибесінің типтік көрінісі.

Бақсы есімі шаман есімінен гөрі қазақ халқында кең тараған. Біздің ойымызша, бақсылық – шаманизмнің инварианты, яғни халық өміріне бейімделген нұсқа.

Қазақ халқының арасында шаманға қарағанда бақсы атауы кең таралды. Бақсылық шамандықтың инварианттылығы, яғни халық тұрмысына икемделген нұсқасы болып табылады. Ислам діни тарағанға дейін бақсылар тайпалардың саяси және әлеуметтік өмірінде өте маңызды рөл атқарды. Олардың негізгі қызметі адам мен әлеумет өміріне қауіпті құбылыстарды залалсыздандыру, алдын алу болса керек. Бақсыларға келетін болсақ, олар барлық адамдардың ауруларының жалғыз себебі – адамдардың тәнін билеп алған зұлым рухтардың арамдықтары деп есептеді. Сондықтан олардың емдік амалдарының бәрі көбіне қатал сипатта болып ауру адамның жазылып кетуін емес, өлімін жеделдеткен әрекеттермен шектелді [Сегізбаев 2017, 60 б.].

Қорытынды

Арабтардың шапқыншылығы және жаңа әлемдік діндердің бірі – исламның келуі түркі өркениетінің рухани тарихындағы жаңа кезең болды. Алдыңғы діндер – зороастризм, буддизм және христиан діндері өз қызметін жалғастырғанымен, өзгерістер орын алды. Тәңіршілдік пен ислам халық дәстүрлерімен үйлесіп, ұлттың рухани бейнесін қалыптастыруда басты рөл атқарды. Ислам діни таралу барысында шамандық көне наным-сенім ретінде шеттетіле бастады. Қоғамда шамандарға қатысты екі ұшты ұстаным қалыптасып, олар жын-шайтандармен байланысқа түсетін адамдар ретінде қабылданды және олардан қорқыныш тудырды, өйткені

олар адамға кесір келтіруі мүмкін. Сондықтан бақылар ауылдың шетіне оңаша қоныстанды. Ислам үстемдік еткен дәуірде шамандар қоғам өмірін үйлестіруші, реттеуші қызметінен айырылып, тек бақы-балгерлік қызметін ғана сақтап қалды.

Библиография

- Гегель, Г.Ф.В. 1990. 'Философия права'. М., 454 с.
- Ерғалиев, І. 1999. 'Түркі философиясы ғалымдар назарында'. *Адам әлемі*, № 1, 107-108 бб.
- Есим, Г. 1994. 'Хакім Абай (даналық дүниетанымы)'. Алматы, Атамұра–Қазақстан, 200 б.
- Жақсылықов, А. 2006. 'Шаманизм мен фольклор'. *Әлемдік мәдениеттану ойсанасы*. 10-том. Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. Алматы, Жазушы, 496 б.
- 'Исламға дейінгі Қазақстандағы діни наным-сенімдер тарихы'. [Электронный ресурс] URL: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13280/> (дата обращения: 16.10.2020).
- Қараманұлы, Қ. 1996. 'Тәңірге тағзым'. Эссе. А., Ана тілі.
- Қоңырбаева, К. 2013. 'Қазақ философиялық ойы эволюциясындағы еркіндік идеясы'. Монография / З.К. Шәуқенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 216 б.
- Орынбеков, М. 2013. 'Генезис религиозности в Казахстане'. 2-е изд., перераб. и доп. Алматы, ИФПР КН МОН РК, 204 с.
- Roux, J.-P. 1998. 'Türklerin ve Mogolların Eski Dini'. Istanbul, Işaret Yayınları, İkinci Baskı, 56 s.
- Сегізбаев, О. 2017. 'Қазақ философиясының тарихы (ежелгі түсініктерден ХІХ–ХХ ғасырдың бірінші жартысының ілімдеріне дейін)'. Оқу құралы. О.А. Сегізбаев, орыс тілінен ауд. Г.Ж. Нұрышева, М.С. Сәбит. Алматы, Қазақ университеті, 330 б.
- Соловьева Г. 2020. 'Қазіргі Қазақстан аумағындағы діндер тарихы'. Оқу құралы. Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 324 б.
- Уәлиханов, Ш. 1985. 'Қазақтардағы шамандықтың іздері'. Таңдамалы. Алматы, Жазушы, 557 б.
- Шүленбаев, Қ. 2006. 'Қазақтардың исламға дейінгі сенім-нанымдары'. *Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы*. Жирма томдық. 19-том. Астана, Аударма, 536 б.

Transliteration

- Gegel, G.F.V. 1990. 'Filosofija prava' [Philosophy of Law]. М., 454 s.
- Ergaliev, I.E. 1999. 'Turki filosofijasy galymdar nazarynda' [Turkish Philosophy in the Eyes of Scholars]. *Adam әlemi*, № 1, 107-108 bb.
- Esim, G. 1994. 'Hakim Abaj (danalyq dunietyny)' [Hakim Abai (Worldview of Wisdom)]. Almaty, Atamura–Qazaqstan, 200 b.

Zhaqsylyqov, A. 2006. ‘Shamanizm men fol’klor’ [Shamanism and Folklore]. *Alemdik madeniettanu ojsanasy*. 10-tom. Qazaqstannyn qazirgi zamangy madeniettanu paradigmalary. Almaty, Zhazushy, 496 b.

‘Islamga dejingi Qazaqstandagy dini nanyim-senimder tarihy’ [History of Religious Beliefs in Pre-Islamic Kazakhstan]. [Jelektronnyj resurs] URL: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13280/> (data obrashheniya: 16.10.2020).

Qaramanuly, K. 1996. ‘Tәnirge tagzym’ [Worship God]. Jesse. A., Ana tili.

Qonyrbaeva, K. 2013. ‘Qazaq filosofijalyq oյy jevoljucijasyndagy erkindik idejasy’ [The Idea of Freedom in the Evolution of Kazakh Philosophical Thought]. Monografija. Z.K. Shaukenova zhane S.E. Nurmuratovtyn zhalpy redakcijasy men. Almaty, QR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 216 b.

Orynbekov, M. 2013. ‘Genezis religioznosti v Kazahstane’ [Genesis of Religion in Kazakhstan]. 2-e izd., pererab. i dop. Almaty, IFPR KN MON RK, 204 s.

Roux, J-P. 1998. ‘Türklerin ve Mogolların Eski Dini’ [Old Religion of Turks and Moguls]. Istanbul, İşaret Yayınları, İkinci Baskı, 56 s.

Segizbaev, O. 2017. ‘Qazaq filosofijasynyn tarihy (ezhelgi tusinikterden XIX–XX gasyrdyn birinshhi zhartysynyn ilimderine dejin)’ [History of Kazakh Philosophy (From Ancient Concepts to the Teachings of the First Half of the XIX-XX Centuries)]. Oqu quraly. O.A. Segizbaev, orys tilinen aud. G.Zh. Nuryshva, M.S. Sabit. Almaty, Qazaq universiteti, 330 b.

Solov’eva G. 2020. ‘Qazirgi Qazaqstan aumagyndagy dinder tarihy’ [History of Religions on the Territory of Modern Kazakhstan]. Oqu quraly. Almaty, QR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 324 b.

Ualihanov, Sh. ‘Qazaqtardagy shamandyqtyn izderi’ [Traces of Shamanism in Kazakhs]. Tandamaly. Almaty, Zhazushy, 1985. 557 b.

Shulenbaev, Q. 2006. ‘Qazaqtardyn islamga dejingi senim-nanymdary’ [Pre-Islamic Beliefs of Kazakhs]. *Filosofijalyq antropologija. Madeniet filosofijasy. Din filosofijasy. Zhiyrma tomdyq*. 19-tom. Astana, Audarma, 536 b.

Нусипова Г.И., Абуов А.Е.

Особенности представлений казахов о свободе в системах тенгрианства, шаманизма и других верований

Представление об определенном регионе и проживающих в нем людей возможно лишь после знакомства с их историей, религией, понимания духовных истоков их национальной культуры, менталитета и мировоззрения, изучения религиозных систем. В древнем Казахстане система верований охватывает довольно большой период, начиная со времен тенгрианства до появления ислама. Было распространено поклонение Богу, Земле, Жер-Су, Митре, шаманизм, буддизм, манихейство, несторианское христианство, зороастризм. Морально-этический базис всех этих верований и доктрин лег в основу этики и культуры казахского народа и сохранился в мировоззрении народа до наших дней, в традициях народа, в символах в понимании и восприятии мира. Необходимо отметить, что в древности религия являлась неотъемлемой частью духовности, гармонично влетаясь во все сферы культуры. Кроме того, с точки зрения религии, Бог является абсолютным источником свободы, и, если человек подчиняет свою волю Богу, то его свобода будет иметь более высокую степень.